

Машинбаева Г.А.¹, Саденова А.Е.²,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің

¹доценті, ф. ф. к., ²доценті, ф. ф. д.,

Қазақстан, Алматы қ., e-mail: gulnaznuki@mail.ru, sadenovaa@mail.ru

ТЕЛЕДИДАР ТІЛІНДЕГІ ПРЕЦЕДЕНТТІК АТАУЛАРДЫҢ СИПАТЫ

Мақалада теледидарда ақпараттық мәтіндердегі кездесетін прецеденттік атаулардың жалпы сипаты туралы айтылады. Мақала авторлары ақпараттық бағдарламаларда жалқы есімдердің жалпылық мағынада қолданылуына қатысты мысалдарды келтіре отырып, оларды арнайы топтарға бөліп көрсетеді. Авторлардың айтуынша, қазақ тіліндегі кейбір жалқы есімдердің жалпылық мағынада қолданылуы ақпарат мәтіндерінде тек стильдік мән үстеу мақсатында ғана емес, сонымен қатар уақытты ұту мақсатында да қолданылады. Белгілі есімдерді қолдану арқылы берілетін ақпаратқа қатысты мәлімет толығып, айтылатын ой нақты жеткізуге қызмет етеді. Авторлар кез келген жалқы есімдер прецеденттік атау бола алмайды деген қорытынды жасайды. Жалқы есімдердің прецеденттік атауға айналуы уақыттың еншісінде.

Түйін сөздер: прецеденттік атаулар, бірліктер, жалқы есімдер, мәтін, мәтін лингвистикасы, жалпы есім, стильдік мағына.

Mashinbaeva G.A.¹, Sadenova A.E.²,

¹PhD, A/Professor, ²DSc, A/Professor

of Al-Farabi Kazakh National University,

Kazakhstan, Almaty, e-mail: gulnaznuki@mail.ru, sadenovaa@mail.ru

The character of the precedent names in the TV language

The article deals with the general nature of the precedent names in the information texts on the TV. Authors of the article distinguishes them into special groups, giving examples of common usage of individual names in information programs. According to the authors, the common usage of some common names in the Kazakh language can be used not only for the purpose of adding styles, but also for the purpose of winning time. The information provided by the use of known names serves to provide a clearer idea of what is being said. The authors conclude that any single names can not be a precedent name. The time has come for the names of names to be preceded.

Key words: precedent titles, units, names, text, text linguistics, common name, stylistic meaning.

Машинбаева Г.А.¹, Саденова А.Е.²,

¹к. ф. н. доцент, ²д. ф. н. доцент

Қазақхского национального университета имени аль-Фараби,

Қазақстан, г. Алматы, e-mail: gulnaznuki@mail.ru, sadenovaa@mail.ru

Характер прецедентных имен в телевизионном языке

В статье рассматривается общая природа прецедентных названий в информационных текстах на телевидении. Авторы статьи выделяют их в специальные группы, приводя примеры общего использования отдельных имен в информационных программах. По мнению авторов, общее использование некоторых общих имен в казахском языке может использоваться не только с целью добавления стилей, но и с целью выигрыша времени. Информация, предоставляемая с использованием известных имен, служит для предоставления более четкого представления

о том, что говорится. Авторы приходят к выводу, что любые отдельные имена не могут быть прецедентным именем.

Ключевые слова: прецедентные названия, единицы, имена, текст, лингвистика текста, общее имя, стилистическое значение.

Кіріспе

Тәулік бойы жұмыс істеп халыққа қызмет көрсететін теледидардың сан алуан жанрлы хабарларының да адам өміріндегі рөлі зор. Ол әрбір қоғам мүшесін белгілі бір көзқарасқа бағыттаушы тәрбие құралы. Сондықтан оның тілі шұрайлы, халықтың танымына жақын болуы тиіс.

Теледидардың тіліне қойылатын талаптарды саралап көрсететін болсақ, олардың негізгілері ретінде тіл тазалығын, сөз мәнерлігін және ойдың нақты жеткізілуін атап айтудың болады. Мұндай шеберлікті жүзеге асыру үшін кезкелген хабар таратушының құралы сөз болады. Бұл жөнінде сөз зергерлерінің бірегейі Ғ. Мүсірепов: «Сөзге сөз жарығын түсіріп тұрады, көлеңкесін де түсіріп тұрады. Біріне-бірі жарығын түсіріп тұратын сөздерден құралған сөйлем айтайын деген ойынды оқушыға дәл жеткізеді. Бұл орайда бір айта кететін нәрсе-әр сөздің ой мен сезімге бірдей дөп тиіп жатуы, ең үлкен арман» деген болатын.

Халықтың тіліндегі көркемдік оның мәдениеті мен әдебиетінен, тұрмыс-тіршілігінен бастау алады. Халық пікірі мен арманы да тілде өз айшығын салмай қоймайды. Халықтың ойы, танымы мен мәдениеті әрқашан байланысты ұғымдар екендігі жөніндегі тұжырымдар А. Байтұрсынов, Қ. Жұбанов, Ғ. Мүсірепов еңбектерінде басталып айтылды. Бұл жөнінде тілшілер тарапынан да зерделі көзқарастар жетіп артылады. Тілші-ғалымдардың тілдің жан-жақты қызметі туралы айтқан пікірлерінен кез келген тілдің қоғамда өзара байланысты үш түрлі қызметі бар екендігін аңғара аламыз. Оның басты қызметі – адамдар арасындағы қарым-қатынасты орнату және реттеу, яғни қоғам мүшелерінің өзара қарым-қатынас жасап, бір-бірін түсінуі, пікір алысуы үшін қажетті қызметі. Екінші қызметі – көркем шығарма тіліне тән, адамның сезіміне тіл арқылы әсер етуі. Тілдің бұл қызметі, оны өз мақсатына ұтымды қолданушының шеберлігіне, сөз саптау мәдениетіне тікелей байланысты. Ал тілдің үшінші бір қызметі, ғылыми терминмен айтқанда аккумулятивті қызметі деп аталады. Ол – тілдің ғасырлар бойы дүниеге келіп, қалыптасқан

барлық сөз байлығын өз бойына жиып, ұрпақтан ұрпаққа жеткізуші қызметі.

Эксперимент

Халқымыздың ауыз әдебиетінде таным мен тәрбие құралы ретінде мифтер мен аңыздар ең басты, маңызды орынға ие. Мұның себебі, халықтық бейнелер, әдеби үлгілер тілдегі сөздерден, тіркестерден, фразалардан көрініс табады, культтік кейіпкерлер тілді қолданғанда белгілі бір стильдік салмағы сезіліп, эмоциялық үлесі байқалып тұрады. Ақпарат құралдарында мәтінге ерекше рең беріп, мағынасын ашып тұратын аттардың бір тобы ауыз әдебиеті кейіпкерлерінің есімдері. Халықтың ауыз әдебиетіндегі ертегі, аңыз, өлең, жыр үлгісіндегі көптеген кейіпкерлердің есімі берілуі бекер емес. Көшпенді мәдениетіміздің сипаты, ондағы ғасырлар бойы қалыптасқан көзқарастар, таным барлығы да осы әдеби үлгілердегі идеямен үндес. Олар тілге өз айшықтарын ғасырларды артқа тастап салғанына куә бола аламыз.

Олар Қожа Насыр, Алдар көсе, Ер Төстік, Балұан Шолақ, Қанбақ шал, Алпамыс батыр, Қыз Жібек пен Төлеген, Қозы Көрпеш Баян сұлт.б. Бұл есімдер кейіпкерлердің мінездерін, бейнелерін халыққа түсінікті етіп, образбен жеткізушілік құрал қызметін атқарады. Т. Жанұзақ, Қ. Рысбергген сынды тілші ғалымдар көркем әдебиеттегі басты кейіпкерлердің жалқы есімдерінің жалпы есімге ауысуын тілдің танымдық қызметімен байланыстырады. Тілде белгілі бір адам аттарының, танымалдылыққа ауысу қызметі болады. Олар ақпарат тарату құралдарында көптеп қолданылады. Мақаламыздың мақсаты осындай жалпыға танымал болған есімдерді көрсетіп, олардың әрқайсысының телемәтінде қолданылу ерекшелігіне, оның мәтінге беретін стильдік бояуына тоқталамыз. Оларды ғылым тілінде прецеденттік атаулар деп атайды.

Адам аттары туралы жазып, жеке персонаж аттарының сөздің түпкі төркінін ашуға көңіл бөлген ғалымдар ретінде Р. Әміров, Е. Жұбанов, А. Мұқатаева, Г. Қортабаева сынды ғалымдарды атауға болады. Мысалы, көркем әдебиет арқылы жұртқа таныс әдеби жалқы есімдер ту-

ралы еңбектер Ә. Қайдаров, Т. Жанұзақов, Е. Есбаеваның ғылыми мақалаларында айтылады.

Прецеденттік атаулар дегеніміз поэтикалық шығармалардағы, фольклордағы келтірген кейіпкер есімдері. Прецеденттік атаулар біздің мәдениетімізде, әдебиетімізде, тарихымызда ерекше орын алады және антропонимдердің этномәдени, әлеуметтік аспектісін мазмұнды сипаттайды (Ысқақов А., 1991: 378).

Прецеденттік теория негізін салушы Ю.А. Караулов, прецеденттік мәтіндердің дикурса енуін бірнеше типке бөліп көрсетеді: номинативті (белгілі бір заттың белгісін айқындау көрсету үшін); референтті (атақты адамдардың есімін шығарманың идеялық жағын байыту мақсатында, оны эстетикалық, этикалық жақтан толықтыру үшін); Екінші тип оның үзінді келтірудегі қызметін атап өтеді (Караулов Ю.Н., 1987: 23). Прецеденттіліктің теориясында аты белгілі авторлардың бірі В.Б. Гудков оның үш қызметін көрсетеді: экспрессивтілік, бағалаушылық, паролдік (Гудков Д.Б., 2003: 131).

Адам Ата, Хауа Анадан бері келе жатыр деген сөз-адамзат жаралғаннан бері немесе өте ерте заманнан бері келе жатыр деген мағынаны білдіреді. Адам ата мұсылман дініндегі ең бірінші адам. Аңыз бойынша Адамды жалғыз қалдырмайын деп Хауа Ананы жаратыпты. Екеуі шайтанның азғыруымен тыйым салынған жемісті жеп, жұмақтан қуылып, жерге жіберіледі. Қазіргі кезде ақпарат құралдарындағы мәтіндерде: *Адам Ата Хауа Ананың ұрпағымыз, Адам Ата мен Хауа Ана жаратқалы бері солай* деген сынды мысалдар қолданылады. Олар жаратылыстан бері, тіршіліктің басынан бастап деген мағынаны береді.

Тілдегі мұндай танымал жалқы есімдерді жалпылық мақсатта қолдану мәтін лингвистикасына қатысты еңбектерде жиі айтылып жүр. Оларды мәтін ішіне енгізе отырып ойды жеткізуде нақтылыққа, образдылыққа әрі айта-тын ойды көлемді емес, шағын етіп жеткізуге беруге болады.

Мағына жағынан белгілі бір ұғымды білдірмейтін, тек бір жеке дара затты басқа заттардан ажырату үшін қойылған белгі – ат ретінде жұмсалатын зат есімдер жалқы есімдер деп аталып жүр (Ысқақов А., 1991: 378).

Жалқы есімдердің қолданылуы тіл мен әдебиетте зерттеу нысандары болып келеді. Көркем шығармалардағы кейіпкер аттарын ономастиканың нысаны ретінде зерттеулерде біраз қарастырып келді. Бірақ осы салаға

қатысты мақалаларды біраз қарастырғанда білгеніміз, көркем мәтіндегі жалқы есімдерді түрлі қырынан қарастыру мәселесі көтерілгенімен, қазақ тіл білімінде бұл тақырыпқа қатысты еңбектің жазылуы мүлдем жеткіліксіз екен. Ақпарат құралдарының тілінде жалқы есімдер кездеспейтін мәтінді табу қиын десек қателеспейтініміз анық. Мұның себебі, кез-келген ақпарат нақты деректерге сүйеніп беріледі. Жаңалық жеткізгенде болған оқиғаларға қатысушының атын атап, түсін түстемесек, оқиға орнын дәл емес, болжап айтар болсақ, көрерменге ұсынатын жаңалығымыз тек болжам ғана болып қалары сөзсіз. Керісінше, адресатқа жеткізер мәліметтерде нақты субъектілер мен объектілер аты аталса оған «жан бітіп» шыға келері анық. Осы тұрғыдан келгенде теледидар мәтіндеріндегі жалқы есімдердің белсенді қолданылуын ақпараттық бағдарламалардың тілдік табиғатына қатысты бір ерекшелік ретінде қарастыруға болады. Ақпараттық бағдарламаларда болсын, жалпы теледидардың кез-келген басқа жанрларында болсын кездесетін жалқы есімдерді қолданылу мақсатына қарай екі топқа бөліп қарастыруға болады. Олардың өзіміз жоғарыда айтып кеткендей нақтылық үшін қызмет ететіндер. Ал, жалқы есімдердің екінші тобы мәтінде әсер беру мақсатында қолданылады. Осы тұста кез-келген жалқы есімдерді ақпараттық бағдарламаларға қатыстырып жоғарыда айтқан екінші мақсатқа қол жеткізуге болады деген жаңсақ пікірден аулақ болуымыз керек. Ақпараттық бағдарламалар көрерменге арнайы түрлі көлемдегі, түрлі мазмұндағы дайын мәтін ретінде беріледі.

Мәтін – латынша байланысу, бірігу – тілдік таңбалардың мағыналық және тұлғалық байланыстағы негізінде түзілген бірізділік. Мәтіннің құрылымы мына талаптарға жауап бергенде ғана жүзеге асырылады: сыртқы тұлғалық байланыстарға, белгілі бір ішкі мағынаға (мазмұнға) және дер кезінде қабылдана алу мүмкіншіліктеріне ие болуы, қарым-қатынас жасауды іске асыру т.б. мәтіндегі тілдік тұлғаларды байланыстырушы амалдарға қосымшалар, қыстырмалар, қайталаулар, сөздердің орын тәртібі, интонация, есімдіктер т.б. жатады (Смағұлова Г., 2002: 111). Демек біздің мұндағы айтайын дегеніміз мәтіндегі мәтін әрін кіргізу үшін қолданылатын мұндай элементтер ондағы оймен мағыналық байланыста болып жоғарыдағы мәтіннің бүтін бір ойды білдіру, ішкі мағынасы болу керектігі сияқты шарттардың орындалуына атсалысады. Прецеденттік атауларды зерттеудің

маңыздылығы Г.И. Богиннің пікірінше мәтінді түсіну техникасы, мәтінді қабылдауға дайындайтын бірнеше кезеңнен тұратын күрделі үдеріс болып табылады. Ғалым мәтінді қабылдаушы бірнеше ментальді операциялар қатарын орындауы тиіс екенін, ең алдымен адресат мәтін ішінен прецеденттік құбылысты таба білуі, екіншіден сол атаудың шығу көзін сезіну керек, үшіншіден оның осы мәтіндегі құрылымдық, мағыналық, қызметтік және тағы да басқа қолданыс ерекшеліктерін бағалай білуі тиіс деген қорытынды жасайды (Богин Г. И., 2000: 45).

Сонымен Отандық телеарналарда қазақ тілінде жүргізілетін бағдарламалар тіліндегі жалқы есімдер кездейсоқ қолданыс емес. Олар халықтың жанына жақын ауыз әдебиетінен алынған немесе қазақ әдебиетіндегі авторлардың туындыларынан алынған белгілі кейіпкерлердің есімі болып келеді. Ақпараттық хабарларда хабар берушінің сөзін әрлеу үшін қолданылатын бұл есімдердің журналистік ақпарат беретін мәтінмен мағыналық байланысы болуы қажет. Осында тағы бір ескерте кететін мәселе ауыз әдебиетіміз бен жазба әдебиетіміздегі кезкелген кейіпкерлеріміздің есімдерін ақпараттық құралдардың мәтіндерінде әрлеуші құрал ретінде қолдана алмаймыз. Олардың ішінде халыққа жаттанды болған, ең белсенділері ғана қолданылады. Сөзіміз түсінікті болу үшін өзіміздің ақпараттық мәтіндерде кездесетін сондай аттарға тоқталайық.

Ақпараттық бағдарламалардағы журналистердің оқиға кейіпкерлерінің мінезін, қасиетін дәл айтып келтіру үшін қолданатын есімдердің көпшілігі Б. Майлин кейіпкерлері. Қазақ әдебиетіндегі әңгіме жанрының шеберінің кейіпкерлері типтік тұрғыдан алынған кейіпкерлер. Б. Майлин қазақ кедейінің мінезі мен мүсінін қазақ поэзиясында өзіне дейін болмаған деңгейде дәл, тіпті типтік, һәм символдық дәрежеде (Мырқымбай) тарихи жағынан нақты және өрбу, өсу үстінде сомдап соқты (Қабдолов З., 2007: 360).

Телемәтіндегі Б. Майлин шығармашылығынан алынған сатиралық кейіпкер Талтаңбай. Ол «Талтаңбайдың тәртібі» драмасындағы атына заты сай кейіпкер. Драматург сөзімен ол: Ақылдан тұлдыр жоқ ақымақ, тәрбиеден түк жоқ көргенсіз, оспадар, құр-кеуде қуыс қоңырау, күпілдеген даңғой!.. Сондықтан, яки парықсыз талтаңдайды. Өзі ауданнан ауылға келіп жүрген өкіл: азды көпті билігі бар, бірақ білімі жоқ есер, есірік. Бар білетіні «темпу, саботаж, лодырь» деп онсыз колхоздан қорғаланғандарды қорқыту,

істейтіні «құқ», айтатыны – «түрмеге тық»! – деп суреттеледі (Б. Майлин «Гандамалы»). Ақпараттық бағдарламалардың қызметі тек хабар жеткізу емес, бағалаушылық қызмет болғандықтан қоғамдағы тоғышарлықпен күн көріп жүрген адамдарды түйреу үшін Талтаңбай есімін қолдану ұтымды тәсіл. Ақпараттық бағдарламалар тілінде: *Талтаңбайлар талтаңдап жүр, Талтаңбайларды түзейтін тәртіп керек бізге!* деген тіркестер жиі айтылады. Біздіңше мұнда біріншіден ойды образды жеткізу мақсаты қойылса, екіншіден теледидар тіліндегі дыбыс үндесуін жасаудың амалы дегіміз келеді.

«*Даудың басы Дайрабайдың көк сиыры*» Б. Майлин шығармашылығынан алынған тіркес қоғамда айтыла-айтыла халықты мезі етіп, жауыр болған, шешуін таппай тұрған мәселелерді айтқанда көп қолданылады. Мұндай кезде: *Даудың басы Дайрабайдың көк сиыры демекші тағы да сол ауызсу мәселесі... деп* айтылатын ақпаратқа теріс бағалаушылық сипат беруде қолданылады.

Мырқымбай – Қазан төңкерісіне дейін байдың малын бағып, малайлықта жүріп өмірін өткізген кейіпкер, ол өз өмірін құлдық пен азапта, қорлық пен бейнет жолында өткізген. Қазан төңкерісінен кейін өзіне еркіндік тиіп, малға ие болып, жерге қожалықетіп, адам қатарына қосылады, бірте-бірте өмірге көзқарасы өзгеріп, жақсымен жаманды айырып, еңсесін тіктеп, белін жазып, өткен өміріндегі шерге толы көкірегіне енді бостандықтан туған қуаныш кірген соң аздаған желік бітіп, асып бара жатқан ерлік болмағанымен, біршама о жар қылыққа басып, төңірегіне тентектік көрсете бастаған жалаңаяқ жалшы. Мырқымбай – қазақ әдебиетіндегі жиынтық кейіпкер аты. Мырқымбай деген есімнің өзінде ащы мысқылмен суреттеген астар бар, атына заты сай, болмысы, бітімі, мінезі, қылығы, қимылы, түгелжымдасып, жарасып тұрады. Б. Майлиннің Қазан төңкерісіне дейінгі жасаған кейіпкері Мырқымбай есімінің бүгінгі күнге дейін ақпараттық мәтіндерде кейіпкер мінезіне ұқсас адамдардан бүгінгі қоғамның да жапа шегіп отырғандығын білдіреді. Яғни, кешегі қоғамдағы Мырқымбайлар өмірде бүгін де қаптап жүр. Экран алдында олардың теріс әдеттерін жан-жақты баяндап жатудан гөрі тележурналист өз мәтнінде Мырқымбай есімін тиімді қатыстырады.

«Толағай – белгілі ақын Ә. Тәжібаевтің поэмасындағы басты кейіпкер есімі. Ел үшін туып, ел қамын жеген Толағай барлық халық ауыз әдебиетіндегі батырлардай алып бала бо-

лып өседі. Күндердің күнінде ел басына күн туып жерге бір тамшы жаңбыр тамбай, ел құрғақшылықтың кесірінен, қырылуға аз қалғанда Толағай атты осы бала алыстан бір шөкім бұлт көшіріп әкеліп ел-жұртын аштықтан құтқарып алады. Ертегі желісінде ол жолбарыс сияқты зұлым күштің иесімен алысып, ерлік көрсетеді. Толағай есімінің бүгінгі күні БАҚ мәтіндерінің барлығында тұрақты қолданылуы оның елі үшін істеген игі істерінің жемісі. Ел экономикасына, халықтың әлеуметтік жағдайына қатысты шешімін таппай шиеленіскен мәселелерді айтуда Толағай есімі көп қолданылады. Ел экономикасын еңсеріп, салық төлеу, қарыздан құтылу жолын ойлап табу сияқты мәселелерде оңтайландыратын мамандар жеткіліксіз екенін айта келе журналист өз мәтінін: *Бұл істі тындыратын Толағайларбар ма екен ел ішінде?* – деп өз бағдарламасын риторикалық сұраумен аяқтайды.

Ақпараттық бағдарламаларда сөз қорытындысы ретінде мәтін соңында берілетін «*Аяз би әліңді біл, құмырсқа жолыңды біл*» деген тіркестегі жалқы есім сирек те болса телемәтінде қолданылып мәтінді көрерменнің қабылдауына өз бағытын беріп тұр. Аяз би – қазақ ертегісіндегі басты кейіпкер. Ол ертегі басында еріккен ханның жарлығына орай уәзірлері жаман адамға балап алып келген адам. Аяздың жаман болып атануы, оның жасы елуге келсе де, адам баласы көруге тиісті жақсылықтың бірін де көре алмай, байдың қойын бағып жалшылықпен өтуі. Бірақ басты кейіпкер ертегі соңына дейін хан мен оның қасындағы сенімді уәзірлерін әрқилы тапқырлығымен таңқалдырып, соңында елден ақылы асқан данышпан адам болып шығады. Ертегі басталғанда жаман адам болып атанған ол Аяз ең соңында елге сыйлы Аяз би атанады. Бір кейіпкер екі есімге ие болады. Телемәтіндерде өзінің Жаман атын ұмытпау үшін бұрынғы жаман атанған кездегі киімдерін іліп қойып, ел ішінде «*Аяз би әліңді біл, құмырсқа жолыңды біл*» деген тіркесті қалыптастыруға негіз болған Аяз бидің есімі әлі келмеген іске араласып күлкі болған адамдардың мінезін дәлдеп беруде оларға сын айтушы адамның тарапынан айтылатын мәтінде қолданылады. Ақпарат берушілер, істің сәтсіз аяқталуына қатысты мәтіндерді оқығанда сөзін осы тіркеспен аяқтайды. Мұндай тіркестер ой қорытындылап, есте нені ұстау керек, өткен күнді ұмытпа, сенде осындай күндерді басыңнан өткізгенсің дегенді меңзеу мақсатында қолданылады.

Жалпы белгілі есімдерді өз сөздеріне қатыстырып қолдану үрдісі тілге кездейсоқ

келген құбылыс емес. Кеңес өкіметі тұсында Отанында Еңбек Ері атанған Стахановтың есіміне қатысты еңбекте үздік көрсеткішпен көзге түскен белсенділерді стахановшылар деп атау қалыптасып қалған. Стахановшылар қозғалысы Кеңес заманында халық шаруашылығын өркендетудің екі бесжылдыққа арналған жоспарын мерзіміне жеткізбей бұрын орындау жолында пайда болған. Бұл бастама Украинаның Донбастағы «Центральная Ирмино» шахтасындағы забойшы А.Г. Стахановтың есіміне байланысты қойылған. Ол 1935 жылы тамыз айының бір жұмыс күнінде бір сменада 7 тонна көмірдің орнына 102 тонна өндіріп дүниежүзілік деңгейде рекорд жасайды. Сол кезде Стахановтың үлгісі бүкіл Кеңес халқына жарияланды. Осы оқиғадан кейін әр саладағы үздіктерді Стахановшылар деп атау үрдісі қалыптасты. Теледидар тілінде үздіктер дегенді Стахановшылар деп атау осыдан қалған.

Теледидар мәтіндерінде сұлулық пен нәзіктік мағынасын беру мақсатында Баян сұлу, Қыз Жібек есімдері жиі қолданылады. Олардың есімі сұлулықты, махаббатқа шынайы берілгендікті білдіреді. Бірде теледидардан, елімізде болып өткен сұлулық байқауы туралы хабарлап отырған диктор: *Бұл байқауға әртүрлі елден келген Баяндар өз бақтарын сынады,* – дейді. Мәтіндерде Баян сұлу есімі сұлулықпен қоса махаббаттың белгісі екендігі кейде ескерілмейді. Мұнда тек жарысқа әйел адамдардың да қатысқандығын айтып өткілері келеді. Әйел есімдерінің жалпыланып қолданылуына мысал ретінде қазіргі замандағы әншілер есімдерін мысал етіп айта аламыз. Қазіргі әншілер саны көп болғанымен олардың барлығы еліміздің әйгілі жезтаңдай әншілеріндей емес дегенді айту үшін жүргізуші: *Бүгінгі күнгі сахнаға ән айтамын деп ниеттенгеннің бәрі Роза мен Бибігүл, Мақпалдар емес*-деп қорытады.

Спорт хабарларында белгілі бір спорттық жарыстарда жеңімпаз болып, алға шыққандарды халық танымындағы белгілі есімдерді қолданып атауға болады. Мысалы, спортта ерекше күш жұмсап өнер көрсететін палуандар мен зілтемір көтерушілерді – *Толағай, Таусоғар* жеңіл атлетикадағы ең үздік спортшылар үшін Желаяк есімі қолданылады. Ауыз әдебиетіндегі *Таусоғар* есімінің қолданылуы біздіңше кейде журналист мәтінді оқығанда дыбыстардың үндестігін сақтап дауыссыз «т» дыбысымен келетін фонетикалық қайталау тудырып, жеңіл айтуды қажетсінгеннен пайда болған құбылыс деп ойлаймыз.

Мысалы: *Мұндай істерге тау қопарар Таусоғарлар қажет деп ойлаймыз.* Спорт хабарлары тіліндегі екінші топтағы танымал есімдер тобын спорт тарихындағы танымал есімдердің жалпылануына байланысты көрсетуімізге болады. Олар: Күш атасы-Қажымұқандар, Бүгінгі күннің Дәулеттері деген есімдермен айтылады.

Осы тұста бір ескере кететін мәселе телемәтіндерде Қыз Жібек есімін қолданады. Нақтырақ айтсақ, спорт хабарларында Қыз Жібек есімін қатыстыра отырып өз еліне олжасыз қайтқан спортшылар туралы:

Бұл жолы Қыз Жібектер ауылдарына құр қол қайтты, – деп хабарлайды. Сөйлем қытай қыздарының жеңіліске ұшырап елдеріне қайтқандығы туралы айтылады. Бұл тұста қыз Жібек есімі ойындарға қатысқан әйел адамдарды атау үшін қолданылады. Алайда, мұнда ойынға қатысып, жүлдесіз қайтқан қытай қыздарын Қыз Жібектер деп айту бейнелі сөзден гөрі күлкі тудырып тұрғандығын басып айтқымыз келеді. Оларды нәзік жандылар деп айтқан орынды сияқты.

Жаңалықтар жеткізуде халықты ауыз әдебиеті үлгілерінен алынған кейіпкерлер – *Алдар Көсе мен Қожанасыр* есімдері кеңінен қолданылады. Алдар көсе – қазақ ауыз әдебиетінің кейіпкері, ақылды, тапқыр жиынтық бейнесі. Алдаркөсе өзінің асқан тапқырлығының арқасында көздеген мақсатына жетеді. Ертегі, аңыздарда оның мақсаты – сараң байды, пайдакүнем саудагерді, озбыр ханды, т.б. әжуа етіп, әрдайым қарапайым халықтың жанынан табылу. Айталық, ол асқан сараңдығы үшін халық Шық бермес Шығайбай атанған байдың бермес асын тегін ішіп, атын мініп, қызын алады; алыпсатар саудагердің алдындағы өгіздерін айдап кетеді; оның бұл әрекетін халық айып деп санамайды, қайта қолдап, қошеметтеп отырады. Өйткені Алдар Көсе әділетсіз билік өкілдерінен зорлық, азап, әлімжеттік көрген қарапайым халықтың өкілі. Алдар Көсе түркі тілдес халықтар (қырғыз, өзбек, қарақалпақ, түрікмен, т.б.) әдебиетінің көбіне ортақ тұлға. Оның өмірде болғанын, қай заманда өмір сүргенін дәлелдейтін тарихи дерек жоқ. Алдар Көсе бейнесі қазақ театр және кино өнері туындыларында көрініс тапқан. Қожанасыр — түркі халықтары арасында Орта ғасырда шамамен XIV ғасырдағы күлдіргі әңгімелердің кейіпкері. Әңгімелерде Қожанасыр бірде қу, бірде аңқау, бірде өткір тілді қалжыңбас бейнесінде суреттеледі. Қожанасыр туралы әңгімелер бүкіл Орта Азия, Арабия, Грекия, Румыния, Сербия, Еділ бойы, Кавказ халықтарында

Қожанасыр туралы әңгімелер бүкіл Орта, Кіші және Алдыңғы, Азия, Арабия, Грекия, Румыния, Сербия, Еділ бойы, Кавказ халықтары фольклорында Молла Насреддин, Қожа Насреддин, Румыния елдерінде кеңінен тараған.

Бұл екі кейіпкердің есімін де халық жеңіл қабылдай алады. Алайда олар әдеби шығармаларда жағымды кейіпкер болғанымен бүгінгі ақпараттық бағдарламаларда Қожанасыр өз ісінің бағыт-бағдарын нақты тани алмай, әр нәрсемен айналысып, босқа уақытын өткізіп жүрген адамдардың іс-әрекетін байланысты қолданылып жүрсе, Алдар Көсе халық ауыз әдебиетіндегі сияқты жағымды емес керісінше, халық арасындағы жұртты алдап, қылмыс жасап жүрген адамдарды айтады. Біздіңше, мұндағы Алдар Көсе бойындағы аңыз бойынша сақталған жағымды мінез ақпараттағы теріс қылықтарды сәл де болса жұмсартып жеткізуге қызмет етеді.

Қазақ киносының әйгілі туындысы *«Тақиялы періштедегі»* Тайлақ есімі бүгінгі ақпараттық бағдарламалар тілінде қолданылмай қалтарыста қалып оның орнына псевдонимі болған Тақиялы періште есімінің журналистер тілінде жиі қолданылуы да кездейсоқ құбылыс емес. Мұнда Тайлақ періштелігімен аты белгілі болды. Сондықтан халық арасындағы жасы келсе де отбасын құруға асықпай жүрген сұр бойдақтар туралы сандық көрсеткіштерді жеткізуде осы есім қолданылады. Бұл тек ақпарат тілінде емес күнделікті өмірде отбасын құрмай жүрген бойдақ жігіттерге қатысты да айтылып жүр. Балалар жазушысы Б.Сокпақпаевтың *«Менің атым Қожа»* повесіндегі Қожа сотқар, тентек бала. Бірақ оны оқырмандар жақсы көреді. Ол жазушының идеясында көрінеді. Ақпараттық бағдарламалар тілінде ақылды тентектерге кешірімге қарау керектігін меңзеп: *Ондай балаларда кешегі Қожаның тағдыры бар екенін біз байқай бермеуіміз мүмкін...-деген мысалдарды келтіруімізге болады.*

Қазақ тіліндегі ақпараттық мәтіндердің барлығында тегіс тек қазақ әдебиетіндегі танымал есімдер қолданылмайды, кейде әлемдік әдебиет пен орыс әдебиетінің шығармаларынан алынған тұрақты есімдер де кездеседі. Солардың бірі Гогольдің атақты *«Өлі жандарындағы»*– Плюшкин есімі. Плюшкин есімі халық арасында сараң, өзіне қажет емес заттарды жинауға әуес ұсақ-түйекшіл адамның кейпінде тұрақты есімі болып қалған. Тіпті бұл есімнің тұрақты есімге айналғаны соншалық шетелдік медицинада *«Плюшкин синдромы»* деген психологиялық ауытқуға қатысты ауру атауы да бар екен.

«Плюшкин синдромына» шалдыққан адамдар, ойы, бар жан дүниесін сараңдық пен надандық жапқан, керекті, керексіздің барлығын өз жанына бықсытып жинаған сараңдарды өткір тілмен, бейнелі осылай етіп жеткізу, сөз саптаушының ұтқыр амалы деп білеміз.

Ақпарат құралдары тілінде белгілі есім ретінде жиі қолданылатыны «қара бала», «қара қатын», «қара кемпір», «қара шал». Әрине мұнда ешқандай адам есімін көріп тұрған жоқпыз. Бірақ бұл кейіпкерлер осы лақап аттарымен көпшілік қолданысында айтылып жүр. Қара қатын Әбдіжәміл Нұрпейісовтің «Қан мен тер» триллогиясы басталғанда:

– *Бетім-ай!.. Масқара-ай!.. Тырыли арық Қарақатын жерқазбаға танаурап сөйлеп кірді. Құшағындағы отынды аласа қазандықтың жанына аудара тастады. Салпы етек боз көйлектің бір шалғайын жоғары көтеріп, ышқырлығына қастыра салды да, қызыл қарын жас немересін алдына алып ыңылдап отырған қайын ененің қасына қол таяна тізе бүкті. ...*

Үй иесі үнсіз. Осының бәрін күнде көріп, есітіп жүргесін әбден еті өліп кеткен. Отбасының берекесіз ластығына, қатынының салақтығы мен шаңқылдаған ащы даусына де үйренгенді... Бұл мысалда жазушының салақ, өсекке үйір, ауыл әйелінің образы жинақталған. Қазіргі қоғамда осы типтес салақ қара қатындар бар екенін айту үшін жиі болмаса да ақпарат тілінде кейде қолданып жүр. Ал «қара кемпір» мен «қара шал» «қара бала» қолданысы мүлдем басқа. Белгілі композитор Алтынбек Қоразбаев жазған бұл әндерге ортақ тақырып-тастандылық. Бірі әке-шешені қартайғанда керек емес қылып қарттар үйіне беру болса, бірі өмірі енді ғана басталған жас сәбиді балалар үйіне өткізу. Осы тұрғыдан келгенде қара сөзітастанды, қайғылы деген сөзді ерекше эмоциямен беру мақсатында қолданылып келеді.

Ара-тұра халық ауыз әдебиетіндегі жағымсыз кейіпкер *Судыр Ахмет* аты да аталып келеді. Жазушының Әбдіжәміл Нұрпейісовтің бояуын келістіре жасаған образы – Судыр Ахмет, мылжың, қолынан іс келмейтін, есі кірмеген ақымақ жан. Қолынан ештеңе келметіндігі мен шаруаға жоқтығы жағынан Қалау мен Төлеуге ұқсас. Айырмашылығы – қолынан түк келмейтін, қандай жұмыс істесе де іске орашалақ, бос белбеу кейіпкер. Ол жақсылық атаулыдан жұрдай, бар жамандықты мойнына артқан сорлы мазаққа ұшырайды да жүреді. Байғұсқа басына келіп дұға оқитын мола да бұйырмаған. Ешкім білмейді. Із-түзсіз жоғалып кеткен. Судырдан артында

қалған жалғыз белгі ақ киіз қалпағы. Соның өзінде роман жүрегін соқтыруға бұл өте-мөте қажет характер. Ұлт талайы-тағдыры, адамның өмірдегі еңбегі туралы ойға батырады. Өлім де адамның қалай өмір сүргеніне сын болады деген идеяға саяды. Құрай басын сындырмаған адамның өмірге келгені де, келмегені де есеп емес деген идеяны беру үшін жасалған кейіпкер.

Сондай-ақ халқымыздың шешендік өнерін сөз еткенде осы салаға қатысты кейіпкер мінезін сипаттауда Жиренше шешен мен *Тазша бала* есімдері де орынды қолданылады.

Тазша бала – қазақтың шешендік өнерін дәріптеуші, кедей ортадан шыққан әлеуметтік кейіпкер. Ол тұрмыс салт-ертегілеріндегі от ауызды, орақ тілді шешен бала. Киімі жұпыны бола тұра тапқыр өлеңдерімен белгілі болады. Ол өзінің тапқырлығының арқасында талай қиын-қыстау кезеңдерде ауыр жаңдайлардан аман-есен құтылып кетеді. Өзі сіңірі шыққан кедей бола тұра небір өзінен шені жоғары кейіпкерлерді сөзден женеді. Оның ертегідегі қызметі әділетсіздікпен, жауыздықпен күресіп, өзінің мықтылығын дәлелдеу. Тазша бала туралы ертегілер көршілес қарақалпақ, өзбек, түрікмен, татар ауыз әдебиеттерінде де кездесіп отырады. Халық ауыз әдебиетімізде Тазша бала айтқан қырық өтірік ертегісінен көп білгенбіз. Тазша бала есімін ақылдылықтың символы етіп ақпарат құралдары тілінде қолданғанда біз мәтіндегі кейіпкерді оңай тани аламыз.

Нәтижелер мен пікірталас

Ақпараттық мәтіндердегі тағы бір танымал есімдердің бірі-Тайлақ есімі, яғни «тақиялы періште». Ол фильмде жасы келсе де отбасын құра алмай жүрген география пәнінің оқытушысы. Тайлақ алпамса денелі, періште мінезді, кең пейілді жан. Ол тіпті дастархан басында отырғанда де өзінің тақиясын басынан тастамайды. Ұялшақ «періште» баласын бойдақтық өмірімен қош айтыстыру мақсатында анасы келін іздеп Алматыға келеді. «Ер адамға жалғыз өмір сүруге болмайды, анасы не әйелі болу керек-деп санайды. Фильмнің соңында анасы арманына жетіп сүйікті періштесінің тойын жасайды. Бұл барлық қазақ өнеріндегі ең есте қалған ескі фильмдердің бірі. Ақпараттық мәтіндерде осы фильмнің оқиғасына қатысты отбасын құрмай жүрген сұр бойдақтарды: *Елімізде отбасын құруға асықпайтын тақиялы періштелер көп* – деп айтылып жүр. Алайда қазіргі ұрпақ бұл фильмді көрмесе «тақиялы

періште» деген тіркестің мағынасын түсінбеуі де мүмкін.

Ақпараттық мәтіндерде әйел адамдардың есімін жалпылық мағынада көрсететін Домалақ ана, Қарашаш, Ұлпан есімдерін қолдану кездеседі. Ақылды, тапқыр әйел адамдардың есімдерін жалпылық мақсатта қолдануда Қарашаш есімін мысалға келтіре аламыз. Ол шешендік тақырыпқа берілген ауыз әдебиетіміздегі аңыздардың басты кейіпкері. Қарашаш туралы ертегілердің желісі шешендік жұмбақтар сарыны бойынша құрылған. Сондай шешендік, даналық туралы ертегілер кейіннен Қарашаш пен Жәнібек хан, Жиренше туралы аңыздарда дамып, қалыптасқан. *Жиренше* (ХІҮ-ХҮ) – аты ағаты аңызға айналған дала данышпаны, шешен. Ол түркі халықтарына ортақ кейіпкер. Ойға жүйрік адам. Оның сөздеріндегі терең тағылымды толғамдар оқырманды өміршеңдікке шақырып, ақыл-ой салтанатын түйсінуге мүмкіндік береді. Өзіргі кездегі сөз бастайтын шешендерді, ақындарды халық арасында бүгінгі күннің Жиренше, Қарашаштары деп атауы көнеден келе жатқан аңыздардан халыққа әбден жақын есімдерге айналуында. Мұнда жаңалықтар айтқанда: *Елімізде өткізілген бұл айтысқа бүгінгі күнгі Жиренше мен Қарашаштары толық жиналмақ* – деп хабарлайды.

Ел ішіндегі көре алмаушылықты сынағанда Құлагер поэмасындағы Батыраш пен Қотыраш есімдері де жалпылық мағынада қолданылып жүр. Батыраш-шығарманың басты кейіпкері Ақан серіге қарама-қарсы кейіпкер. Ол өз заманының зұлым күшінің өкілі. Ақан серімен майданға ашық шықпай, жасырын келіп, арам ниетін іске асырады. Теледидар тілінде жағымсыз кейіпкерлерді бүгінгі күннің Батырашы деп айтуы тегін емес.

Майқы би қазақ тарихында аты аңызға айналған тарихи тұлға. Ол әділ билігімен, тапқыр шешендігімен бүкіл қазақ қауымының арасында атағы шыққан адам. Халық арасында: «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би», немесе әділет, сот саласында Төле бидің есімін де қолдану үрдісі шыққан.

Ақпараттық бағдарламалар тілінде қолданыл атынпрецеденттік атауларда автордың ішкі ой-

ына қатысты бағалау категориясы да жеткілікті дәрежеде болады.

Ақпарат құралдарының ішінде ең ерте пайда болған газет болғандықтан газет тіліндегі бағалаушылық белгі туралы ғалымдар еңбектерінде көп айталыды. Газет тіліндегі бағалаушылық лексиканы Г.Я. Солганик үшке бөледі:

1. Жағымды немесе оң бағалаушылықты білдіретін сөздер тобы;

2. Жағымсыз немесе теріс бағалаушылық қасиеті бар сөздер тобы;

3. Бағалаушылықты білдіретін модаль сөздер (Солганик Г.Я., 1981: 37).

Газет тіліне тән басты ерекшеліктердің бірі бағалаушылық қасиет екенін айта келіп тілші Б.Момынова: «Қолданыс кезінде сөзге қосымша мағына үстемеленетін, әлеуметтік топтың, жеке адамның, бір сөзбен айтқанда, субъектінің зат пен құбылысқа, іс-әрекетке беретін бағасын бағалаушылық лексика оң бағалау, теріс бағалау түрінде болады-дейді (Момынова Б., 1999: 131).

Жоғарыда көрсетіп кеткендей жалқы есімдер персонаждардың әдеби шығармадағы өз мінезін сақтап, яғни түп негізі мәтіндегі мағынасындай болып бағалануы мүмкін, немесе Алдар көсе қолданысы сияқты өзгеруі мүмкін, ол автордың көзқарасына тікелей байланысты болатын құбылыс.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, теледидар тілінде тұрақты қолданылатын жалқы есімдерді алынған саласына қатысты бірнеше топтарға бөліп беруге болады:

1. Ауыз әдебиетінен алынған жалқы есімдер: Таусоғар, Желаяқ, Қыз Жібек, Баян Сұлу, Қарашаш, Жиренше шешен, Аяз би;

2. Халықтың мәдени өміріне қатысты белгілі болған әнші-күйшілер, өнер қайраткерлері есімдері: Күләш, Бибігүл, Мақпал, Роза т.б.

3. Әртүрлі жазушылар мен ақындар шығармаларындағы танымал кейіпкерлер есімдері: Талтанбай, Мырқымбай, Дайрабай, Батыраш орыс әдебиетіндегі Плюшкин.

4. Ел тарихындағы белгілі есімдер: Төле Би, Майқы би, Стаханов т.б.

Әдебиеттер

- Богин Г. И. Техники понимания – общелингвистическая и общефилологическая проблема. Вестник Гродзенского университета. – 2000. – № 3 (5).
- Гудков Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. – М., 2003.
- Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 2007. – 360 б.
- Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987.
- Момынова Б. Газет лексикасы(жүйесі мен құрылымы). – Алматы: Арыс, 1999. – 228 б.
- Смағұлова Г. Мәтін лингвистикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 111 б.
- Солганик Г.Я. Лексика газеты. – М.: Высшая школа, 1981.
- Ысқақов А. Қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы, 1991. – 378 б.

References

- Bogin G. I. (2000). Technicy ponimania-obchelinguisticheskay i obchefilologicheskaya problema. Vestnik Grodzenskogo universiteta. [Equipment understanding General linguistics and General problem]. No 3(5). (In Russian)
- Gudkov D. B. (2003). Theoriy i praktika mehkgkulturnoy communicatcy. [Theory and practice of intercultural communication]. M., (In Russian)
- Kabdolov Z. (2007). Coz onery. [Art of words]. Almaty., 360 p. (In Kazakh)
- Karaulov Yu. N. (1987). Russkiy yazik I yazikovay lichnost. [Russian language and linguistic personality]. M. (In Russian)
- Momynova B. (1999) Gazet lexicasy (zhyiesy men kurilimy). [Newspaper vocabulary (system and structure)]. Almaty, Arys. 228 p. (In Kazakh)
- Smagulova G. (2002). Matin lingvistikasy. [Text linguistics]. Almaty., Kazakh universiteti, 111 p. (In Kazakh)
- Solganik G. Ya. (1981). Lexica gazety. [Newspaper vocabulary]. M., Vischaya chkola. (In Russian)
- Ysakov A. (1991). Kazakh tilinin morfologiyasy. [Morphology of the Kazakh language]. Almaty, 378 p. (In Kazakh)